

Žydų Apšvietos skelbėjai Lietuvoje – pirmieji hebrajiški žurnalai

Larisa LEMPRTIENĖ

Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, K. Sirvydo g. 4, LT-01101 Vilnius, el. p. l.lempertiene@lnb.lt

Žydų švietėjų – maskilų – periodinė spauda atsirado sykiu su paties Haskalos (žydų Apšvietos) sąjūdžio pradžia, XVIII a. antroje pusėje Vokietijoje. Jos raida tęsėsi Austrijos-Vengrijos, o vėliau ir Rusijos imperijoje. Svarbi tiek Vakarų, tiek Rytų Haskalos periodikos funkcija buvo vykdyti edukacinę bei ideologinę programą, skirtą naujai konstruoti žydų tapatybei, užgožiant kai kurias jos tradicines religines sudėtines dalis, tuo tarpu diegiant naujus elementus, skirtus suartinti žydus su juos supančių tautų kultūra.

Tarp pirmųjų Vakarų Europos maskilų leidinių reikėtų paminėti žurnalus Hameasef („Rinkėjas“) bei Bikurei Haitim („Pirmas derlius“). Jie buvo leidžiami hebrajų kalba su jidiš kalbos intarpais.

Straipsnyje nagrinėjamas maskilų periodikos ir žurnalistikos istorijos Rusijos imperijoje etapas, sietinas su Vilniumi, kur Samuelis Juozapas Finas 1844–1880 m. leido pirmuosius Rusijos imperijoje žydų periodinius leidinius: žurnalus hebrajų kalba Pirchei Tsafon („Šiaurės gėlės“) ir Hakarmel („Karmelio kalnas“).

Reikšminiai žodžiai: žydų Apšvietos sąjūdis; žurnalai hebrajų kalba; modernizacija; naujos žydų tapatybės konstravimas.

Žydų švietėjų – maskilų – periodinė spauda atsirado sykiu su paties Haskalos (žydų Apšvietos) sąjūdžio pradžia, XVIII a. antroje pusėje Vokietijoje. Jos raida tęsėsi Austrijos-Vengrijos, o vėliau ir Rusijos imperijoje. Šį procesą galime sugretinti su Europos žydų (o Rusijos imperijoje – rusų-žydų) inteligentijos formavimosi istorija. Žinoma, paralelė neatsitiktinė: maskilų periodika padėjo susikurti naujam visuomeninės sąmonės sluoksniui, susijusiam su švietimo ir modernizacijos vertybėmis.

Maskilų periodikoje prabilo naujosios ideologijos veikėjų grupės, pradėjusios formotis iš pradžių Vokietijoje, vėliau Austrijos-Vengrijos bei Rusijos imperijose. Tokia viešosios raiškos forma šioms grupėms buvo nepaprastai svarbi, kadangi maskilų būreliai buvo izoliuoti tiek nuo ortodoksiškai nusiteikusių ir modernumui priešišku žydų masių, tiek nuo valstybių, kur jos veikė, visuomenės. Maskiliškos periodikos užduotis buvo paversti paskirus Haskalos idealams prijauciančius ar bent jais besidominčius skaitytojus motyvuota skaitytojų auditorija, kuriai šie žurnalai taip pat tapo forumu. Dar viena svarbi tiek

Vakarų, tiek Rytų Haskalos periodikos funkcija buvo vykdyti edukacinę bei ideologinę programą, skirtą konstruoti naujai žydų tapatybei, užgožiant kai kurias jos tradicines religines sudėtines dalis ir tuo pat metu diegiant naujus elementus, skirtus suartinti žydus su juos supančių tautų kultūra.

Tarp pirmųjų Vakarų Europos maskilų leidinių reikėtų paminėti žurnalus Hameasef („Rinkėjas“) bei Bikurei Haitim („Pirmas derlius“). Jie buvo leidžiami hebrajų kalba su jidiš kalbos intarpais.

Hameasef buvo mėnesinis žurnalas¹, įkurtas 1783 m. Vokietijos žydų filosofo, Haskalos įkūrėjo Mozės Mendelsono (1729–1786) mokinių². Paradoksalu, tačiau Hameasef užsidarė (1811 m.) dėl tos pačios priežasties, dėl kurios buvo įkurtas: Vokietijos žydų skaitytojai taip gerai integrovosi į vokiečių visuomenės kultūrą, kad jiems nebereikėjo žurnalo, adaptuojančio šią kultūrą hebrajiškai: jie užmezgė tiesioginį kontaktą su ja per jos pačios kalbą, tai yra pradėjo skaityti žydų vokiečių ar vien vokiečių leidinius. Tačiau kol žurnalas buvo leidžiamas, jo vaidmuo

¹ Iš viso pasirodė 7 metiniai tomai, sudaryti iš ketvirtinių sąsiuvinų.

² Pats Mendelsonas 1750 m. Berlyne pradėjo leisti žurnalą *Kohelet musar* („Etikos pamokslininkas“), tačiau išėjus dviem numeriams leidimas nutrūko.

buvo svarbus, ypač tiesioginiams vokiečių *Haskalos* „įpėdiniams“ – Austrijos-Vengrijos maskilams, kurie nuo 1820 m. leido savo žurnalą *Bikurey Haitim*. Šis gyvavo iki 1832 m., o nuo 1825-ųjų buvo vienintelis reguliarus žydų leidinys pasaulyje.

Kitas maskilų periodikos ir žurnalistikos istorijos Rusijos imperijoje etapas sietinas su Vilniumi, nes būtent čia buvo leidžiami pirmieji Rusijos imperijoje žydų periodiniai leidiniai: žurnalai hebrajų kalba *Pirchei Tsafon* („Šiaurės gėlės“) ir *Hakarmel* („Karmelio kalnas“).

Pirchei Tsafon buvo bandymas sukurti maskiliškąjį leidinį, atitinkantį Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos pavyzdžius. „Bandymu“ jį galima pavadinti dėl to, kad išėjo tik du žurnalo sąsiuviniai su didele pertrauka: pirmasis – 1841, antrasis – 1844 m. Žurnalą leido istorikas, leksikografas, literatūrologas, ilgametis hebrajų kalbos ir Biblijos dėstytojas Vilniaus rabinų seminarijoje, apygardos inspektorius ir Vilniaus švietimo apygardos globėjo „mokytas žydas“³, vienos stambųjų Vilniaus žydų leidyklų bendrasavininkis Samuelis Juozapas Finas (1818–1890) ir Eliezeris Lipmanas Hurvičius (1815–1852), kurį laiką vadovavęs Vilniaus rabinų seminarijai, o antrojo sąsiuvinio rengimo metu dėstęs valdiškoje žydų mokykloje Rygoje. Žurnalo pavadinimas, ko gero, susijęs ne apskritai su šiaure, o su „Šiaurės Jeruzale“, kaip Europos žydai dažnai vadindavo Vilnių. Kartu šis pavadinimas metaforiškai atspindi *Haskalos* judėjimą iš Vakarų į „šiaurę“ (nors iš esmės – į rytus).

Žurnalo paantraštė – „Toros bei išminties žodžių, prozos bei poezijos rinkinys“ – primena dažnai paties Fino tekstuose aptinkamą išraišką „Tora, išmintis, moralė“, atspindinčią programą, kurią jis nuosekliai įgyvendindavo visoje savo literato bei leidėjo veikloje, taip pat atrinkdamas tekstus *Pirchei Tsafon*. Kita šios programos išraiška – eilutės iš Aarono Koifmano apybraižos „Laiškas apie auklėjimą“ (2-asis „Gėlių“ sąsiuvinis): „moralės žodžiai [...] ir dievobaimingumo pagrindai, meilė Torai ir išminčiai, meilė žmogui ir taikos tarp žmonių siekis, visa tai išreikšta tyra ir aiškia kalba“ [...]. Žinoma, šiandien tai skamba kaip maskilų klišių rinkinys, tačiau tarp to meto Rusijos žydų švietėjų šios vertybės buvo aktualios ir gyvybingos. Išsamiausiai žurnale pristatyti „Toros žodžiai“: didžioji abiejų sąsiuvinų dalis skirta Biblijos komentarams ir Talmudo išminčių tekstų aiškinimams, atitinkantiems Vakarų Europos „mokslišką“ stilių su daugybe graikiškos bei lotyniškos terminijos intarpų. Tuo tarpu „išmintį“

pristato keli stambūs, tačiau pakankamai naivūs gamtamoksliniai ir istoriniai straipsniai.

Kalbėdamas apie „Šiaurės gėlių“ vaidmenį savo hebrajų literatūros istorijos apžvalgoje *Safa le-neemanim* („Kalba ištikimiams“), Finas teigia, jog žurnalas „paveikė išmaningąją tautos dalį bei apšvietė tuos, kas sąžiningai bandė suvokti, ko iš jų reikalauja žydų tautos Apšvieta“⁴. Kartu šie žodžiai rodo suvokimą, kad žurnalo [kūrėjų suformuota skaitytojų auditorija buvo, kaip ir jie patys, ne dauguma, o tik „išmaningoji“ tautos dalis. Tačiau dėl to nėra nuogaštajama, frazė skamba optimistiškai, ir tai nenuostabu: tekstas, kuriame jį pasirodo, buvo išspausdintas 1864 m. *Hakarmel* žurnale, kuris jau pats liudijo tebesitęsiančią „apšviestųjų“ būrio plėtrą.

Būdamas valstybės pareigūnas, Finas visuomet demonstravo lojalumą valdžios politikai: pakanka perskaityti antrajame „Šiaurės gėlių“ sąsiuvinyje jo *Kol berakha vetehila* („Palaiminimo ir šlovinimo balsas“) su panegiriskomis tuometei valdžiai. Atrodo paradoksalu, kad „Gėlės“ buvo uždarytos, bent jau paties Fino teigimu, dėl cenzūros reikalavimų. Tačiau kai kurie tyrėjai mano, kad uždarymo priežastys grynai finansinės.

Pirchei Tsafon neturėjo jokios dinamikos ir iš esmės neatitiko periodinio leidinio apibrėžties – net ne dėl periodiškumo nebuvimo⁶, o dėl medžiagos rinkimo ir organizavimo ypatybių, pasireiškusių Fino leidiniuose ir vėliau. Pakanka paminėti, kad pirmojo sąsiuvinio pirmasis straipsnis buvo Mordechajo Aarono Ginzburgo studija „Žydų karalystė Afrikoje“⁷, parodęs, kad naujojo žurnalo leidėjai bei autoriai visiškai nesuinteresuoti pristatyti šiuolaikinio gyvenimo ir jo aktualijų. Vis dėlto „Šiaurės gėlės“ buvo pirmasis Rusijoje žydų švietėjų žurnalas, ir jam užsidarius Fino neapleido mintis vėl kurti tokį žurnalą ateityje. Juo tapo *Hakarmel* (1860–1880), pirmasis savitraštinis hebrajų kalba carinėje Rusijoje (nuo 1871 tapęs mėnraščiu). Nuo 1879 m. Finas jį leidžia kartu su Chaimu Leibu Markonu (1848–1909), kuris pirma buvo redaktoriaus pavaduotojas ir laiškų skyrelio vedėjas, o vėliau faktiškai prisiėmė redaktoriaus pareigas.

Brošiūroje *Rosh Hakarmel* („Karmelio kalno viršūnė“, 1860 m. kovo 1 d.) Finas pranešė, jog žurnale „bus plačiai atspindėta visa, kas geriausia ir naudingiausia mūsų broliams, visa tai, kas liečia jų politinius, religinius bei intelektualinius interesus [...], jis taps patikimu informacijos ir švietimo šaltiniu“. Brošiūroje pateikta leidinio programa, kurią sudarė penkios dalys: „Aukščiausiosios vyriausybės veiksmai; Biblija ir išmintis; Grožinė literatūra ir mokslai; Visokeriopos žinios; Naujienos, aktualios žinios bei

³ Rusų kalba „ученый еврей“.

⁴ T. y. hebrajų.

⁵ Cituojama pagal atskirą leidinį (Vilnius, 1881, p. 169).

⁶ Pats Finas ne kartą pabrėžė neketinąs šio žurnalo leisti reguliariai, kadangi tai priklausė nuo rėmėjų bei cenzūros pritarimo gavimo.

⁷ Tai buvo studijos pirma dalis; antra pasirodė, kaip ir buvo žadėta, 2-ame sąsiuvinyje – „tik“ po trejų metų.

įvairenybės“⁸. Pirmąjį numerį atvėrė nuolatinio Fino bendražygio, vieno žymiausių Vilniaus hebrajų poetų Abraomo Dovo Bero Lebensono sukurtas poetinis įvadas *Hadar Hakarmel* („Karmelio kalno grožis“). Jo forma – kreipimas į hebrajų kalbą, besidžiaugiant jos būsimu triumfu atsiradus *Hakarmel*. Taigi ir šis žurnalas, kaip „Gėlės“, buvo adresuotas išsilavinusiam žydų skaitytojui (maskilų akyse tai skaitytojai, mokantys hebrajų kalbą ir pritariantys jos vartojimui pasaulietinėje literatūroje ir spaudoje). Šį išpūdį sutvirtina literatūrinis-publicistinis skyrelis *Hasharon* („Saronas slėnis“), sudaręs antrąją kiekvieno savaitraščio dalį; jame skelbti egzgetiniai pamąstymai, lingvistinės pastabos dėl biblinės hebrajų kalbos, poezija bei straipsniai etikos klausimais.

Nors šis žurnalas buvo nepalyginti reguliaresnis už „Šiaurės gėles“, gyvavo kur kas ilgiau ir jame buvo įsteigtas naujienų skyrelis, bet jis ir vėl nebuvo operatyviai reaguojantis į įvykius leidinys, tenkinantis skaitytojų poreikį sužinoti aktualias naujienas, ypač nuo tada, kai 1871 m. iš savaitraščio jis virto mėnraščiu. Dėl to jis buvo ne sykį kritikuotas amžininkų, taip pat vėliau leistų kitų žydų periodinių leidinių. Tačiau kritikuojamieji broožai buvo sąmoninga politika leidėjų, kurie vengė populizmo ir aktualumo, rinkdamiesi spausdinti teorinius ir literatūrinius tekstus, kurių vertė nemažėjo laikui bėgant. Jie nesidrovėjo pripažinti besiorientuojantys į „intelektualią“ bei „solidžią“, nelinkusią į radikalumą auditoriją. 1879 m., norint pritraukti naujų skaitytojų, skelbiama „trumpa leidinio programa“, kurią sudaro 8 punktai. Tarp jų nėra nei naujienų, nei jokios kitos pasaulio (taip pat ir žydų diasporos) įvykių apžvalgos; aktualiausia iš siūlomų medžiagos – „naujų knygų apžvalga“ (tiesa, toks skyrelis buvo dar „Šiaurės gėlėse“) bei „pranešimai apie teorinius ir eksperimentinius Rusijos mokslininkų pasiekimus“. Tai reiškia, jog per 19 gyvavimo metų žurnalas liko ištikimas savo pamatiniams principams. Jei turėdami tai galvoje vėl prisiminsime „Šiaurės gėles“, galime drąsiau teigti, jog to žurnalo trūkumai buvo ne atsitiktiniai, o kilo iš tam tikros gana anksti suformuotos Samuelio Juozapo Fino leidybos politikos, kurią jis nuosekliai vykdė 40 metų.

1860–1869 m. buvo leidžiamas savaitinis priedas prie *Hakarmel* rusų kalba. Didelę jo dalį užėmė vyriausybinių dokumentai (pirmiausia – nušviečiantys „žydų klausimą“), pranešimai apie sėkmingus kontaktus tarp krikščionių ir žydų (žydams paaukojus bažnyčias, didikams aplankius sinagogą, žydų poetams sukūrus eiles aukščiausių valdžios atstovų vizitų proga ir pan.). Kitą nuolatinį tekstų grupę

sudarė atsiliepimai apie žydų emancipacijos visame pasaulyje pažangą bei apie naujus maskilų projektus (dažniausiai – apie naujų pasaulietinių žydų mokymo įstaigų įkūrimą). Sistemingai publikuojami šviečiamieji straipsniai iš žydų istorijos bei tradicijos. Šie dažnai buvo apologetinio pobūdžio, skirti įteigti rusakalbiui skaitytojui – akultūruotam žydui ar krikščioniui – įsivaizdavimą apie etišką judaizmo pobūdį ir jo idėjų gelmę. Būta ir santūrios polemikos su antižydiškais pasisakymais spaudoje ir visuomenės gyvenime. Žinoma, *Hakarmel* ir jo priedas, kaip anksčiau *Pirchei Tsafon*, buvo visiškai lojalūs leidiniai – tai nenuostabu prisiminus, kad Finas visuomet solidarizavosi su caro valdžios politika, liečiančia žydų švietimo ir gyvenimo būdo reformą. Žymus Rusijos žydų publicistas ir žurnalistas Abraomas Uri Kovneris savo *Cheker davar* („Kritinis tyrimas“, Varšuva, 1865) kritikavo šią poziciją: „*Hakarmel* nenutiesė naujų kelių, nesiekė išsakyti originalių nuomonių...“ Kovneris ne vienintelis kritikavo žurnalo santūrumą, neabejotinai atstumiantį dalį auditorijos. Tačiau sąmoningas žurnalo kreipimasis į išsilavinusį, linkusį į estetiškumą žydų buržuazinį mąstymą, sąlygiškas pasyvumas aktualių šiuolaikinių problemų atžvilgiu liko nepakitęs visą jo gyvavimo laikotarpį.

Vienas svarbiausių žurnalo ideologiją perteikiančių priemonių buvo nuolatinė rubrika, tęsianti dar *Hameasef* žurnalistų sukurtą žymių žydų praeities veikėjų gyvenimų aprašymų žanrą – *Toledot gedolei Jisrael* („Iškiliųjų žydų gyvenimo aprašymai“)⁹. Jų veikėjams būdavo suteikiami (dažniausiai stiprinant vienus istorinio asmens veiklos aspektus ir užmaskuojant kitus) broožai tos naujos tapatybės, kurią maskilai siekė sukurti sau ir savo skaitytojui: atvirumas kitų kultūrų poveikiui, užsienio kalbų mokėjimas, domėjimasis tokiomis pažinimo sritimis kaip filosofija ir gamtos mokslai, meilė hebrajų kalbai ir jos mokymasis. Šių biografijų veikėjai tapo „idealaus žydo“, suvokiamo kaip maskilų programos produktas, prototipais. Tokiu būdu pateikta ši programa atrodo išsisknijusi žydų tautos istorijoje, o maskilų konstruojamas idealas atrodo iš prigimties būdingas žydiškumui. Kitaip tariant, tokios biografijos skaitytojas susipažįsta su „*Haskalos* pirmtako“ figūra. Žanro tradiciją entuziastingai ėmė tęsti *Hakarmel*, kuris skelbė biografijas ne tik savo pagrindiniame leidinyje, bet ir priede rusų kalba. Biografijos šiame žurnale primena šio žanro pavyzdžius ankstyvuose maskilų leidiniuose tiek veikėjų pasirinkimu, jų pristatymo būdu ir pabrėžiamais aspektais, tiek ir pačiu publikacijos tikslu, kurį galima suformuluoti kaip maskilų „panteono“ kūrimą.

⁸ Panaši programa rusų kalba buvo pridėta prie Fino prašymo leisti spausdinti žurnalą ir buvo patvirtinta šį leidimą suteikiant. Programos tekstą žr.: Аграновский, Г. Становление еврейского книгопечатания в Литве. – Вильнюс, 1994. – P. 63-64.

⁹ Maskiliškosios biografijos žanrą tyrinėjo Moshe Pelli, žr.: Pelli, Moshe. Ha-zhan shel biografiya be-sifrut ha-haskala // Bitzaron. – 1991, no. 45-48, p. 118-127; Pelli, Moshe. Kinds of genre in Haskalah literature: types and topics. – Israel, 1999. – Hebr., santr. angl.; Pelli, Moshe. The Circle of Hame'asef Writers at the Dawn of the Haskalah. – Israel, 2001. – Hebr., santr. angl.

Pradėjus leisti žurnalą, biografijos buvo spausdinamos dažniausiai būtent priede. Tad galima manyti, kad *Hakarmel* žurnalistai šias publikacijas skyrė jau minėtoms skaitytojų grupėms: pirma, akultūruotiems žydams, ir antra – krikščionių auditorijai. Didaktinės užduotys buvo skirtingos. Pirmajai grupei greičiausiai buvo norima pateikti tokius pavyzdžius iš žydų praeities, su kuriais galėtų ir norėtų tapatintis „išsilavinę, šiuolaikiški“ žydai, kurių kultūros kalba buvo rusų. Tuo tarpu antrajai grupei buvo siūloma įvertinti, kokių bendražmogiškai suvokiamos kultūros aukštumų gali pasiekti žydai, ir šitaip ugdyti supratingumą ir simpatiją žydų tautai.

Haskalos tyrėjai nevienareikšmiškai vertina Rusijos ir ypač Vilniaus žydų švietėjų veiklą: neretai ji interpretuojama kaip kolaboravimas, bendradarbiavimas su valdžia vykdant priverstinės žydų rusifikacijos politiką ir slopinant jų tradicines religines bei edukacines institucijas. Tačiau jų periodinių leidinių analizė leidžia manyti, jog maskilai naudojami tam tikru caro valdžios pasitikėjimu, kad įteigtų jai įvaizdį lojalios, modernizuotos žydų visuomenės, galinčios ir toliau vystytis šia linkme savarankiškai, be valdžios spaudimo. Galbūt taip buvo bandoma iš dalies apsaugoti žydų bendruomenę nuo prievartos priemonių, kurių ėmėsi imperijos administracija. Kalbant apie žydų skaitytoją, *Hakarmel*, kad ir koks atrodė paklusnus Rusijos valdžiai, neragina visai susitapatinti su Rusijos valsty-

bingumo ir tautiškumo vertybėmis. Savo redaktorius straiptuose hebrajų kalba Finas kvietė žydus rasti pusiausvyrą tarp „ypatingos žydų tautos esybės“ išsaugojimo ir „susijungimo su visomis šio krašto tautomis [...] perdėm neatitolstant, bet ir visiškai nesusiliejančią“. Tikėtina, jog žurnalo leidėjai siekė suformuoti žydų skaitytojui Rusijos pilietiškumo jausmą, suderinamą su jo tautinio orumo jausmu. Pagal šią viziją, „apšviesti“ žydai savo ruožtu negalėtų nesukelti simpatijos bendrapiliečiams krikščionims, kurie imtų labiau domėtis žydų kultūra, tuomet jau egzistuosiančia pusiau „valstybine kalba“, taigi prieinama jiems, be kitų šaltinių, ir žurnalo *Hakarmel* puslapiuose.

Žydų žurnalistikos Rusijos imperijoje tyrėjas Gideonas Kutsas teigia, jog *Hakarmel* uždarymas lėmė, kad XIX a. pabaigoje Vilnius nustojo būti žydų kultūros centru¹⁰. Galima sutikti: liovėsis buvęs Rusijos *Haskalos* šaltiniu bei centru (nes jos poveikis ir pasiekimai, tarp jų žydų bei rusų-žydų periodinės spaudos kūrimasis, XIX a. pabaigoje ėmė ryškėti labiau Peterburge, Odesoje ir kituose imperijos miestuose), Vilnius vėl pasireiškė kaip kultūrinis ir visuomeninis Rytų Europos žydų centras tik pirmaisiais XX a. dešimtmečiais, ir čia lemiamą vaidmenį suvaidino žurnalistika bei knygų kultūra jidiš, o ne hebrajų kalba. Tačiau pirmieji Vilniaus žurnalai hebrajų kalba išlieka svarbi Lietuvos žydų kultūros istorijos ir paveldo dalis¹¹.

Summary

The First Hebrew Periodicals in Lithuania – Messengers of the Haskalah

Larisa LEMPERTIENĖ

The article presents an attempt at characterizing the educational and ideological programme implemented in Germany and Austria-Hungary by the first and second generations of Jewish enlighteners (*maskilim*), many features of which were later assimilated by *maskilim* in Lithuania and Russia. This characterization is based on the analysis of Hebrew periodicals issued in Lithuania. The programme was aimed at constructing a new Jewish identity by redefining its traditional components: abandoning some of them and, on the other hand, enriching

the Jewish identity with new elements, which were intended to bring Judaism closer to the surrounding cultures. First maskilic periodicals (*Hameasef* in Germany, *Bikurei ha-Itim* in Austria-Hungary) were dedicated to the accomplishment of this programme, and the *maskilim* of the Russian empire were eager to continue their work. The present article focuses on the analysis of the first maskilic Hebrew periodicals of the Russian empire: *Pirchei Tsafon* and *Hakarmel*, which were printed in Vilnius by Samuel Joseph Finn in 1844–1880.

¹⁰ Kouts, G. The issue of Hebrew journalism in Ha-Carmel of Vilnius (1860–1880) // Tarptautinės mokslinės konferencijos „Vilniaus žydų intelektualinis gyvenimas iki Antrojo pasaulinio karo“ medžiaga. Vilnius, 2003 m. rugsėjo 16–17 d. – Vilnius, 2004. – P. 60.

¹¹ Su dviem *Pirchei Tsafon* sąsiuviniais ir didesne dalimi *Hakarmel* leidinių galima susipažinti Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje.